

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

DOI 10.26565/2227-6521-2025-55-01

УДК: 316(091):94(100)

М. ВЕБЕР ТА Е. ДЮРКГАЙМ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: БІОГРАФІЧНИЙ ДОСВІД ТА ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЙ

Зубарєв Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, доцент закладу вищої освіти кафедри соціології Навчально-наукового інституту соціології та медіакомунікацій Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, 61122, Україна, alexandr.zubarev@karazin.ua, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9722-2851>

У статті здійснено порівняльний аналіз впливу Першої світової війни на життя та творчу еволюцію двох класиків соціології – Еміля Дюркгайма та Макса Вебера, – які перебували як по різні боки методологічного вододілу між реалізмом і номіналізмом, так і по різні боки фронту, як громадяни держав-супротивників. Автор намагається з'ясувати, яким чином Перша світова війна позначилася на їхніх теоретичних поглядах, громадянських позиціях і напрямках наукової діяльності, для чого удається до біографічного підходу до вивчення історії соціології. Продемонстровано, що Е. Дюркгайм і М. Вебер були по-різному, але активно залучені до подій Першої світової війни: Е. Дюркгайм долучився до так званої «війни за право», займався дослідженням і документуванням війни, публікував тексти, спрямовані проти німецької пропаганди. Описується, як М. Вебер, зі свого боку, добровільно мобілізувався до війська і понад рік служив у складі комісії з організації армійських шпиталів у Гайдельберзі, а після демобілізації активно включився в громадсько-політичні дебати щодо майбутнього Німеччини. Але доводиться, що при цьому водночас війна не призвела до радикального перегляду їхніх теоретичних засад, однак істотно вплинула на тематику публікацій воєнного періоду. Е. Дюркгайм інтерпретував війну як прояв регресії до механічної солідарності, пов'язаної з авторитарною державністю, тоді як М. Вебер поступово перейшов від підтримки воєнних зусиль Німеччини до критики експансіонізму, мілітаризму та проекту національної держави О. фон Бісмарка, обстоюючи принципи демократії й парламентаризму. У статті обґрунтовується теза, що біографічний підхід до вивчення історії соціології дозволяє краще зрозуміти концепції класиків, розкриваючи взаємозв'язок між їхніми ідеями, біографічним досвідом та історичним контекстом, а тому продовжує зберігати евристичний потенціал.

Ключові слова: історія соціології, класична соціологія, Перша світова війна, Еміль Дюркгайм, Макс Вебер, біографічний підхід.

Для цитування: Зубарєв О.С. М. Вебер та Е. Дюркгайм у роки Першої світової війни: біографічний досвід та еволюція ідей. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2025. Випуск 55. С. 7-15. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2025-55-01>

How to Cite: Zubarev, O. (2025). 'Max Weber and Émile Durkheim during the First World War: Biographical Experience and The Evolution of ideas'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods*. 55, pp. 7-15. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2025-55-01> [in Ukrainian]

Постановка проблеми. Порівнюючи соціологію з іншими соціогуманітарними дисциплінами, можна побачити, що соціологія надає своїй історії незвично великого значення. У вітчизняній і зарубіжній науковій традиції історія соціології є одним із способів організації вивчення соціологічної теорії, а ознайомлення з фундаментальними теоретичними проблемами соціології відбувається в історичній ретроспективі. Це відрізняє соціологію, наприклад, від економіки чи психології, що обмежуються вивченням теорії без акценту на історії економічних чи психологічних вчень. Належачи до галузі соціальних і поведінкових наук, соціологія завдяки своїй історизованості парадоксальним чином опиняється значно ближчою до філософії, у якій історія філософії займає чільне місце.

Біографічний підхід до систематизації історико-соціологічного матеріалу передбачає звернення до життя теоретиків соціології з метою краще зрозуміти їхні концепції. Його специфіка полягає в експлікації

соціологічних ідей у контексті біографічного досвіду, траєкторії та динаміки життя їхніх авторів, а також соціальних, культурних і політичних умов, що впливали на формування цих ідей. Цей підхід дедалі частіше критикується істориками соціології за суб'єктивність вибору кандидатів до «пантеону великих чоловіків» [1], надмірну увагу до історичних та біографічних деталей і, зрештою, відволікання від проблем теорії. Водночас беззаперечною перевагою біографічного підходу залишається висвітлення соціальних та інтелектуальних умов, у яких виникла соціологічна концепція. Без розуміння широкого соціально-історичного контексту інколи важко зрозуміти, що саме мав на увазі автор, висувуючи той чи інший концепт. Наприклад, критика капіталізму Карла Маркса навряд чи може бути зрозумілою поза історичним контекстом, а саме контекстом капіталістичного суспільства середини XIX століття.

Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що багато з відомих нам концепцій класиків соціології були створені під час війни, про що зазвичай замислюються рідко. Війна є як для суспільства загалом, як і для окремої людини, без сумніву, важким потрясінням, адже вона руйнує звичну рутину повсякденного життя, змушує радикально змінюватися, освоювати нові ідентичності, призвичаюватися до жорстокості, миритися з речами, які неможливо змінити. Попри те, що у межах біографічного підходу до організації історико-соціологічного матеріалу біографіям класиків соціології відводиться чільне місце в навчальних джерелах з історії соціології, проблема війни в житті соціологів майже не висвітлюється. Це змушує думати, що цей досвід з якихось причин табується, ігнорується або знецінюється. Разом із тим, якщо скласти перелік соціологів-класиків, на життя яких припала Перша світова війна, він буде доволі значним: Георг Зіммель, Еміль Дюркгайм, Макс Вебер, Вернер Зомбарт, Фердинанд Тьонніс, Зігмунд Фройд, Джордж Герберт Мід, Вільям Дюбуа, Торстейн Веблен, Роберт Парк, Марсель Мосс, Альфред Шюц та інші. Власне, кількість імен у цьому переліку буде залежить тільки від того, кого саме вважати класиками. І вже така представленість в історико-соціологічному процесі конституює достатньо вагому проблемну ситуацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема впливу війни на життя соціологів і їхні концепції була поставлена давно, а останніми роками можна навіть говорити про сплеск зацікавленості цією темою. Тема війни у житті класиків соціології порушується як у межах монографічних досліджень, так і в наукових статтях. Наприклад, фінський автор Каукко Піетіля [2] у праці «Логіка соціології: Георг Зіммель і поза ним» демонструє, що саме в роки Першої світової війни Г. Зіммель, по суті, зрікається власної соціології та її зацікавленості суспільством, замінюючи поняття «суспільство» поняттям «спільнота». Ізраїльський дослідник Ліран Разінський [3] у роботі «Фройд, психоаналіз і смерть» звертає увагу на те, що З. Фройд уникав питання смерті у своїх роботах, чим порушував цілісність теоретичної структури психоаналізу. Дослідник пов'язує це саме з досвідом війни. Канадський соціолог Марсель Фурньє [4] останній розділ своєї ґрунтовної біографічної праці про Е. Дюркгайма присвячує воєнним рокам. Він розкриває ставлення Е. Дюркгайма до війни, його активну громадянську позицію та організаційну діяльність у воєнний період. М. Фурньє є автором ще однієї біографічної роботи – про Марселя Мосса, у якій він також звертається до теми війни, показуючи, що цей досвід підштовхнув М. Мосса до дослідження феномена дару [5]. Загалом ґрунтовні біографічні праці зазвичай не оминають теми війни в житті класиків соціології.

Відоме серед істориків соціології наукове видання *Journal of Classical Sociology* («Журнал з історії класичної соціології») присвятив питанню війни в житті класиків окремий тематичний випуск. Редактори випуску Бабак Аміні й Томас Кемпл [6] у вступній статті розмірковують над тим, як Перша світова війна вплинула на становлення класичної соціології та погляди провідних європейських та американських дослідників цього періоду. Остін Гаррінгтон [7] аналізує публічну реакцію Г. Зіммеля на початок війни та коло тем, що його цікавили в цей час: політика Європи; смерть і скінченність у сучасній культурі; роль Заходу у світовій історії; місце грошей, права та насильства в міжнародних відносинах на початку XX століття. Жан-Крістоф Марсель і Томас Кемпл [8] досліджують діяльність Е. Дюркгайма під час війни – його участь у комітетах, публіцистику та наукові тексти, показуючи, що воєнні роки стали для нього стимулом для перегляду ключових понять власної соціологічної теорії. Хіннерк Брукс [9] розкриває роль М. Вебера як інтелектуала та соціолога у роки Першої світової війни, аналізує його погляди на війну, які суттєво відрізнялися від поглядів переважної більшості німецьких інтелектуалів, хоча в дослідницькій традиції часто зводилися до питання «веберівського націоналізму». Фрідріх Ленгер [10] аналізує еволюцію поглядів В. Зомбарта в часи війни, показуючи, як його культурна критика капіталізму перетворилася на шовіністичну риторику, що призвела до його ізоляції в наукових колах. Найл Бонд [11] досліджує, як дихотомія «спільнота – суспільство» у концепції Ф. Тьонніса була використана для легітимації ідеї *Volksgemeinschaft* («народної спільноти»). Чад Вільямс [12] доводить, що Перша світова війна мала значний вплив на життя, інтелектуальну діяльність та політичну еволюцію В. Дюбуа, який розглядав її крізь призму імперської експлуатації Африки Європою та вважав, що війна може відкрити можливості для розширення демократії для африканців і, зокрема, афроамериканців. Даніель Р. Гюбнер [13] аналізує особистий досвід Дж. Г. Міда, зокрема його суперечливий розрив з іншими пацифістами, тиск, який він відчував щодо участі

у військовій службі, серйозне поранення сина на полі бою, його офіційні обов'язки з перевірки навчальних програм підготовки офіцерів, а також його визначальну роль у повоєнних політичних форумах. Чарльз Камік [14] розкриває погляди Т. Веблена, який під час війни поступово відійшов від принципу ціннісної нейтральності й, поєднуючи економічний і культурний аналіз, розробив теорію війни й миру, практичні пропозиції щодо створення міжнародної організації для сприяння миру у світі, конкретні заходи з пом'якшення нестачі продовольства та робочої сили у США під час війни, а також план післявоєнної соціальної реконструкції. Петер Ківісто [15] аналізує публікації Роберта Парка, що стосуються війни, зокрема його роздуми про зростаючу руйнівну силу війни, вплив Першої світової війни на соціальні науки, її потенційний і реальний вплив на іммігрантські громади у США, а також спробу сформулювати соціологічну теорію війни, викладену у статті «Соціальна функція війни: спостереження та нотатки». Марсель Фурньє [16] висвітлює драматичний досвід Марселя Мосса – учасника бойових дій і військового перекладача. Саймон Лафонтен [17] аналізує творчість Альфреда Шюца крізь призму його фронтового досвіду, доводячи, що війна та повоєнна соціальна дезорієнтація визначили його пізні роздуми про «чужинця» та «повернення додому», у яких окреслюється криза відчуження. Бабак Аміна [18] пропонує інтерпретацію ранніх творів Антоніо Грамші, написаних під час війни, у яких формується його критика лібералізму, соціалістична позиція та концепція «непримиренності» (*intransigence*) як принципу моральної й інтелектуальної автономії.

Безперечно, напрацювання цих авторів є надзвичайно цінними для розуміння історико-соціологічної проблематики, адже вони розкривають соціальний контекст, у якому класичні концепції формувалися, і дають змогу поглянути на них саме з цієї перспективи. Водночас питання, якою мірою війна як історичне тло вплинула на зміст ідей класиків, залишається відкритим. Між тим поглянути на концепції кожного із згаданих авторів у такій перспективі складно, тому ми хотіли б порівняти вплив війни на авторів, стосовно яких ні в кого не виникає сумнівів у їхній «класичності», – творців парадигмальних робіт, що стали взірцем для багатьох поколінь соціологів, – а саме французького соціолога Еміля Дюркгайма й німецького соціолога Макса Вебера. Ці автори не лише жили у державах-супротивниках і опинилися по різні боки фронту Першої світової війни, але й перебували по різні боки методологічного вододілу, адже були представниками двох різних соціологічних парадигм – парадигми соціальних фактів і парадигми соціальних дефініцій. Водночас Е. Дюркгайм і М. Вебер були інтелектуалами, на долю яких випала війна, що змушує замислитися над тим, наскільки і в чому їхній досвід війни був унікальним, і наскільки та в чому – універсальним.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб проаналізувати, як Перша світова війна вплинула на Еміля Дюркгайма та Макса Вебера як класиків соціології, на динаміку їхнього життя, поглядів і соціологічні ідеї, а також якою була їхня реакція на війну як провідних інтелектуалів свого часу.

Виклад основного матеріалу. У роки Першої світової війни Е. Дюркгайм викладав у Сорбонні. Він був передусім вченим і не прагнув поєднувати свою наукову діяльність з громадською активністю. Проте початок війни став подією, що зробила для нього як ученого, так і громадянина неможливим бути осторонь від суспільно-політичних процесів. Дослідники зазвичай виокремлюють два випадки, коли Е. Дюркгайм публічно виступив щодо суспільно значущих подій. По-перше, це так звана справа Дрейфуса – судовий процес у справі капітана Альфреда Дрейфуса, офіцера французького генерального штабу, якого було звинувачено у шпигунстві на користь Німецької імперії. У цьому питанні Е. Дюркгайм виступив на боці дрейфусарів. Слід зазначити, що його позиція була зумовлена не лише політичними переконаннями, а й особистими чинниками: Е. Дюркгайм і А. Дрейфус належали до одного соціокультурного середовища, а дружина Е. Дюркгайма була рідною сестрою Е. Дрейфуса. По-друге, це саме коли він разом із більшістю французьких інтелектуалів долучився до *Union Sacrée* («Священного союзу»), метою якого була протидія німецькій пропаганді. У роки війни Е. Дюркгайм працював у низці комітетів, зокрема Республіканській лізі Ельзас-Лотарингії, Французькому комітеті з інформації та прийому євреїв із нейтральних країн, Комісії з перегляду посвідок на проживання, а також Комітеті з дослідження та документування війни. Завданням останнього була публікація книг на захист «*la guerre du droit*» («війни за право») [8].

Отже, залученість Е. Дюркгайма до громадської активності в роки війни була високою. Війна завдала Е. Дюркгайму тяжких особистих втрат: багато студентів і випускників *École Normale Supérieure* було мобілізовано; серед них були його учні, деякі з яких загинули на фронті. Жахливою трагедією для Е. Дюркгайма стала смерть його єдиного сина Андре, який загинув у боях на Балканах у грудні 1915 року [19]. Внаслідок цього Е. Дюркгайм був повністю спустошений – навіть заборонив згадувати ім'я Андре у своїй присутності. Згодом він частково оговтався після втрати, проте психологічне виснаження ще тривалий час давалося взнаки [20].

У публіцистичній творчості воєнного періоду Е. Дюркгайм звертався до проблем, актуалізованих війною, до яких за інших умов він навряд чи звернувся б. Він пише роботи на гостросоціальні теми, зокрема памфлет про німецький менталітет [21], де реконструює німецьке уявлення про державу, аналізуючи праці німецького історика Генріха фон Трейчке. Таке розуміння держави, яке, на думку Е. Дюркгайма, було однією з передумов війни, видається йому незбагненим і парадоксальним, оскільки воно суперечить логіці

прогресу, характерній для західних суспільств. Войовничий «німецький менталітет» він трактує як «колективну хворобу», тобто особливу форму соціальної патології, яку складно пояснити раціонально. Е. Дюркгайм намагається з'ясувати передумови того, чому німці вдалися до варварства війни, і вбачає їх у певній моральній системі – сукупності колективних уявлень і почуттів, які довгий час перебували ніби в сплячому стані [21]. У чому ж полягають ці уявлення?

Е. Дюркгайм звертається до німецької концепції історії та, аналізуючи праці Г. фон Трейчке, доходить висновку, що для німців держава – це сила, породжена нацією. Лідер держави стоїть над громадянським суспільством, суспільною мораллю й навіть над міжнародним правом. У німецького народу, за цією логікою, існує зобов'язання служити правителю, оскільки саме таким чином реалізується служіння суспільству, втіленням єдності якого він постає. Над правителем не владний ніхто, його завданням є утвердження власної влади, реалізація своєї волі та встановлення порядку за допомогою примусу. Лідер держави постає як суверен і може розпочати війну тоді, коли вважатиме за потрібне, керуючись інтересами нації. Ця система ідей, яка, за Е. Дюркгаймом, певним чином заволодіває колективною свідомістю німців, перетворює амбіції на основу суспільних дій і вчинків. Такий стан він описує як неприродний стан божевілля й шаленства, який, утім, має тимчасовий характер [8].

Моральний та емоційний стан Німеччини під час Першої світової війни Е. Дюркгайм інтерпретує як регресію до механічного типу солідарності на новому цивілізаційному рівні. Очевидно, що Німеччину початку ХХ століття аж ніяк не можна вважати первісним суспільством, однак, за Е. Дюркгаймом, вона демонструвала низку ознак, характерних для суспільств із механічною солідарністю. У таких суспільствах колективне домінує над індивідуальним, а соціальна єдність забезпечується подібністю між індивідами та групами, яка переважає над їхніми відмінностями. Саме ця подібність є джерелом сили колективної свідомості, центральне місце в суспільствах якої посідають релігійні вірування та практики. Елементарні релігійні уявлення, зокрема віра в тотем, ґрунтуються на припущенні, що щодо певних об'єктів або істот усі індивіди перебувають в однаковому становищі. На зовнішні впливи індивіди реагують автоматично, механічно, тобто як єдине ціле, подібно до того, як соняшники повертаються до сонця. Отже, це суспільство, у якому солідарність ґрунтується не на взаємодоповнюваності, а на подібності індивідів, об'єднаних тим, що вони поділяють ті самі вірування, цінності та почуття [8]. Їхня індивідуальна свідомість майже повністю розчинена в колективній – індивідуальне «Я» поглинається колективним «Ми» [22]. Для суспільств механічної солідарності характерний емоційно насичений психічний стан, який міцно прив'язує індивіда до групи, а тому будь-яке відхилення від норм викликає страх покарання. Емоційне життя такого суспільства відзначається нестабільністю, контрастами та швидкими переходами від інтенсивної радості до глибокого смутку [8]. Саме такий емоційний і культурний стан, на думку Е. Дюркгайма, був властивий Німеччині періоду Першої світової війни.

Інший тип солідарності, за Е. Дюркгаймом, спостерігається у французькому суспільстві. Органічна солідарність ґрунтується на взаємозалежності людей, які стають дедалі більш індивідуалізованими та різноманітними у своїх соціальних і економічних ролях, що зумовлено поглибленням поділу праці. Подібно до органів живого тіла, вони виконують специфічні функції й тому є взаємозалежними. Водночас індивіди отримують більше свободи й ширші можливості комунікувати з тими, хто на них не схожий, тоді як держава поступово перестає відігравати провідну роль в упорядкуванні життя людей. Вплив релігії послаблюється, відбувається поступова секуляризація більшості сфер суспільного життя. Змінюється й роль колективних уявлень – вони стають менш чіткими та вже не мають тієї сили, яку мали в традиційному суспільстві. Разом із тим суспільства органічної солідарності, зокрема Франція, набувають вищого рівня самосвідомості. Франція, переконаний Е. Дюркгайм, є прикладом цивілізованого суспільства: якщо в Німеччині люди підкорюються владі через страх, то у Франції – через те, що поділяють спільні ідеали свободи, рівності та братерства. Ірраціональному «містичному», «релігійному» типу влади, характерному для Німеччини, протиставляється «моральний» тип влади, що спирається на раціональну совість. Е. Дюркгайм різко критикує німецьке розуміння держави періоду Першої світової війни як історичний анахронізм [8], доводячи, що для демократичного суспільства держава і народ є лише різними аспектами одного й того ж національного життя, однієї й тієї ж соціальної реальності: держава – це «народ, що усвідомлює себе, свої потреби і прагнення, але усвідомлення це є повнішим і яснішим» [Цит. за: 8]. Натомість у недемократичному суспільстві між цими елементами національного життя, за Е. Дюркгаймом, існує суперечність.

Розмірковуючи над питанням, як завершиться війна, Е. Дюркгайм доходить висновку, що Німеччина програє її. Такий висновок він робить на основі того, що Німеччина знехтувала сутнісним завданням цивілізованих держав, що, на його думку, полягає не в експансії, в сприянні розвитку індивіда, вихованні вільних і рівних людей. Якщо ж держава виступає проти свободи та прав людини, а її фундаментом є примус, то позиція такої держави є нестійкою, оскільки вона суперечить спільному для західних суспільств процесу соціальної еволюції [8]. У роботі «Політика майбутнього» (1917) [23] Е. Дюркгайм розмірковує над тим, як Франція може відновити соціальну солідарність після війни. Йдеться

про повернення до фундаментальних принципів свободи та рівності та їхню практичну реалізацію в суспільному житті. В останні місяці життя його особливо цікавила проблема моралі, яку він, виходячи за межі суворой науковості та йдучи шляхом, прокладеним О. Контом, тлумачить як науку і водночас як мистецтво. Е. Дюркгайм навіть розпочав роботу над окремою працею, присвяченою моралі, однак встиг завершити лише вступ до неї.

Протиставити Е. Дюркгайму в концептуально-епістемологічних цілях можна М. Вебера, одного з найвідоміших класиків соціології, причому не лише з точки зору методології, адже на відміну від Е. Дюркгайма, який дотримувався соціологічного реалізму, М. Вебер був номіналістом, а й із точки зору війни, адже М. Вебер під час Першої світової війни перебував по інший бік фронту.

У веберознавстві тривалий час питанню впливу війни на М. Вебера як ученого і громадянина відводилася другорядна роль, хоча з цього приводу висловлювалися такі відомі дослідники, як Раймон Арон, Герберт Маркузе, Юрген Габермас та Вольфганг Моммзен [9]. Водночас слід зазначити, що проблема впливу війни на М. Вебера не може бути осмислена поза питанням залученості вченого в політичні процеси, як би парадоксально це не здавалося у випадку мислителя, який сформулював відомий етичний принцип «свободи від оцінних суджень» (Wertfreiheit).

Дійсно, більшість соціологів-інтелектуалів, які жили в роки Першої світової війни, були залучені до так званої «війни умів» (Krieg der Geister), тобто по суті до інформаційної війни по різні боки фронту. Водночас залученість Е. Дюркгайма до неї була, ймовірно, більшою, ніж М. Вебера. Останній не висловлювався публічно щодо війни більше року – від серпня 1914 до грудня 1915 року [9]. Це, утім, може бути пов'язано з тим, що М. Вебер брав участь у Першій світовій війні безпосередньо – добровільно вступивши до лав німецької армії у віці п'ятдесяти років, – і до кінця 1915 року служив у складі комісії з організації армійських шпиталів у Гайдельберзі. Під час військової служби він тимчасово припинив викладання у Віденському університеті та фактично відійшов від наукової роботи приблизно на два роки. У цей період М. Вебер загалом поділяв патріотичний підйом, яким супроводжувався початок війни. Після демобілізації М. Вебер активізує громадсько-політичну діяльність: виступає з публічними промовами, бере участь у дискусіях, публікує статті критичного спрямування. Він висловлює сумніви щодо компетентності німецької дипломатії та більше переймається питанням того, яким чином може бути зрештою забезпечений мир. З 1917 року М. Вебер критикує німецький експансіонізм, наполягає на необхідності демократизації Німеччини та посиленні ролі парламенту. У 1918 році він приєднується до робітничо-солдатської ради Гайдельберга. М. Вебер бере активну участь у процесах завершення війни: входить до складу німецької делегації на Паризькій мирній конференції, а як радник Конфіденційного комітету з конституційної реформи справляє вплив на розроблення Веймарської конституції. Зрештою, відчувши розчарування політикою, М. Вебер повертається до викладання – спочатку у Віденському університеті, а з 1919 року – у Мюнхенському університеті [24].

Першою публікацією М. Вебера, у якій він безпосередньо звертається до теми війни, стала робота «Зовнішня політика Бісмарка і сучасність», що вийшла у грудні 1915 року. У ній М. Вебер розмірковує над тим, чи можна було уникнути війни, що принесло йому репутацію Flaumacher'a – тобто людини, яка виявляє недостатню рішучість у підтримці німецької воєнної політики. Власне, очевидно, що М. Вебер і не намагався цього робити, адже його позиція у цей час є критичною, що підтверджується його першою публічною промовою «На порозі третього року війни», виголошеною 1 серпня 1916 року [9].

Дослідники зазначають, що початок активної публікаційної діяльності М. Вебера з питань війни, а також зовнішньо- й внутрішньополітичної ситуації, припадає саме на літо 1916 року. Водночас на момент початку війни у М. Вебера вже було сформульовано кілька ключових дослідницьких напрямів: аналіз капіталістичної економіки, проблема ціннісних суджень та економічна етика світових релігій [9].

Ймовірно, найбільшого впливу війни зазнали дослідження М. Вебера, присвячені сучасній капіталістичній економіці. Річ у тім, що наше знання цього аспекту веберівської теорії справді є неповним, адже публікація його «Нарисів із соціальної економіки» була перервана війною. Війна також завадила завершенню праці «Господарство і суспільство», яка розглядалася як складова частина «Нарисів із соціальної економіки». Це є принципово важливим, оскільки саме в цих працях М. Вебер звертається до проблеми, спільної для всіх класиків соціології, – капіталізму. Якщо ж говорити про вплив війни на аналіз цієї проблеми у М. Вебера, то його можна схарактеризувати як відносно обмежений: він простежується хіба що в дещо більшій увазі М. Вебера до проблем воєнної економіки в післявоєнних роботах [9].

Проблематикою ціннісних суджень М. Вебер почав цікавитися ще в довоєнний період [9]. Текст есе «Значення ціннісної нейтральності у соціологічних і економічних науках», опублікованого у 1917 році, є переробленою версією експертного висновку, який М. Вебер підготував у зв'язку з дискусією про ціннісні судження в Асоціації соціальної політики в Берліні у січні 1914 року [9]. У методологічному плані М. Вебер залишається на тих же позиціях, хоча в публікації 1917 року він додав два розділи, у яких аналізує зростання ролі престижу держави як ціннісного орієнтира. Не містить кардинально нових методологічних положень і відомий виступ М. Вебера у листопаді 1917 року «Наука як професія і покликання» [9]. Загалом

війна, безумовно, посилила актуальність розмежування між суб'єктивно-практичною оцінкою та науковим аналізом, проте принципово не змінила веберівського розуміння ціннісної нейтральності.

Що стосується дослідження економічної етики світових релігій, то М. Вебер активно працював над цією темою під час війни. У період між жовтнем 1915 року та груднем 1918 року в журналі «Архів соціальної науки і соціальної політики» він опублікував близько 900 сторінок, присвячених конфуціанству, буддизму, даосизму, індуїзму та юдаїзму. Водночас у листуванні М. Вебера з членами родини та друзями релігійна тематика практично відсутня. У своїх працях, порушуючи проблему війни, М. Вебер порівнює почуття єдності, що виникає у спільноті солдатів, із релігійним братерством. Саме це, на його думку, відрізняє економічну етику від політики, яка може вступати в конкуренцію з релігійною етикою тоді, коли йдеться про надання життю сенсу. Війна як форма політики, підкреслює М. Вебер, надає сенсу смерті та освячує її [9]. Загалом для М. Вебера релігія становила передусім предмет академічного аналізу, що суттєво відрізняло його від багатьох сучасників.

Більше про соціологію М. Вебера в контексті воєнного часу та можливості її застосування до актуальної проблематики можна дізнатися з праці «Ідеї 1918 року, або майбутнє нації». У цій роботі М. Вебер розуміє націю як «спільноту долі» чи «спільноту пам'яті», тоді як етнічні й мовні ознаки тлумачаться ним як другорядні. Визначальними для нації, за М. Вебером, є спільна політична доля та спільна історія боротьби за виживання. Водночас М. Вебер вважав, що проект німецької національної держави О. фон Бісмарка є незавершеним, а консолідація Німеччини не може бути досягнута лише зовнішньополітичними успіхами [9]. Так звані «Ідеї 1914 року» ґрунтувалися на критиці лібералізму та демократії, аргументації пріоритету державі над індивідом, прославленні війни як морального випробування, а також на антизахідному дискурсі, що полягав у протиставленні «німецької культури» (Kultur) «західній цивілізації» (Zivilisation), та на історизмі. М. Вебер вступає в полеміку принаймні з частиною цих ідей, якими виправдовувався вступ Німеччини в Першу світову війну. Він був переконаний, що Німеччина має розвиватися в тому самому напрямі, що й інші західні держави [9], доходячи висновку, що проект національної німецької держави О. фон Бісмарка багато в чому є хибним. У цьому сенсі його позиція певною мірою є співзвучною з поглядами Е. Дюркгайма, для якого перехід від механічної до органічної солідарності становить загальну логіку розвитку західних суспільств, хоча, звісно, така паралель не могла бути проведена за життя цих авторів.

У «Ідеях 1918 року» М. Вебер пропонує запровадження політичної рівності, скасування трикласного виборчого права в Пруссії, масову демократизацію, посилення ролі парламенту, зменшення пруського впливу в Рейху, скасування подвійної функції рейхсканцлера і пруського міністра-президента, а також ліквідацію пруських привілеїв у Бундесраті [9]. Нескладно помітити, що багато з цих положень перегукуються з ідеями Гуго Пройса, головного автора Веймарської конституції. У післявоєнній Німеччині М. Вебер відводив особливу роль солдатам, які, повернувшись із фронту, візьмуть участь у відбудові нації. На його думку, їхній досвід війни буде працювати як імунітет до будь-яких популістських закликів, а ці громадяни будуть вирізнятися почуттям об'єктивності [9].

В останні роки війни М. Вебер багато розмірковує над майбутнім Німеччини, над тим, якою вона має стати. Він виступає за республіканську форму правління, відмову від імперіалістичних амбіцій і милітаризації, усунення домінування «Великої Пруссії» та вибір на користь федеративної держави. У цей період він публікує праці «Виборче право та демократія в Німеччині» (1917), «Парламент і уряд у новому політичному ладі Німеччини» (1918), «Майбутня форма правління Німеччини» (1919), у яких із позиції політичного соціолога аналізує проблеми демократії, парламентаризму та виборчого права [9].

Усе це дозволяє поставити під сумнів поширену думку, що М. Вебер був обмежений інтересами посилення німецької нації [9]. Радше він розглядав інтереси Німеччини в нерозривному зв'язку з долею інших європейських країн. Принаймні це цілком слушно щодо пізніх публікацій М. Вебера, адже, як відомо, він пройшов шлях від мовчазної участі у війні як санітарний офіцер до цілеспрямованого аналізу вад державного проекту О. фон Бісмарка та проблематизації майбутнього Німеччини. Скоріше М. Вебер гостро переживав за Німеччину, якій випала доля перетворитися на військовий табір [9], адже навіть проблема демократії в порівняльній перспективі цікавить М. Вебера насамперед у контексті конкретної історичної ситуації в Німеччині. Для нього історичний вибір постає як альтернатива між авторитаризмом і демократією, а майбутнє Німеччини та німецької нації М. Вебер зрештою пов'язує з демократією і парламентаризмом.

Порівнюючи вплив Першої світової війни на життя та творчість Еміля Дюркгайма і Макса Вебера, варто виокремити кілька принципово важливих моментів. По-перше, це рівень залученості до війни. У п'ятдесятирічному віці М. Вебер добровільно вступив до лав німецької армії й до кінця 1915 року працював у складі комісії з організації військових шпиталів у Гайдельберзі. Попри публічне мовчання щодо війни впродовж перших її місяців, цей крок безперечно може розглядатися як свідчення початкової підтримки М. Вебером німецької політики 1914 року. Натомість Е. Дюркгайм продовжував викладати в Сорбонні,

активно публікувався, а його залученість до війни обмежувалася участю у так званій «війні умів», зокрема документуванням війни та написанням антинімецьких публіцистичних текстів.

По-друге, це динаміка поглядів. Як і багато інших німецьких інтелектуалів, М. Вебер на початку війни підтримував воєнні зусилля Німеччини, проте згодом істотно змінив свою позицію. Уже з кінця 1915 року він виступає з критикою німецького експансіонізму та наполягає на необхідності демократичних реформ. Позиція Е. Дюркгайма протягом війни загалом не змінювалася. Він інтерпретував війну кризь призму соціальних процесів і вважав, що вона віддзеркалює регресію Німеччини до механічної солідарності, за якої колективні уявлення домінують над індивідом. Е. Дюркгайм вважав, що Німеччина не може перемогти у війні, оскільки її агресивна політика суперечить західноєвропейській традиції свободи та рівності. На відміну від М. Вебера, він не був безпосередньо залучений до військової служби.

По-третє, це еволюція соціологічних ідей. Можна стверджувати, що фундаментальних змін у соціологічних поглядах ані Е. Дюркгайма, ані М. Вебера під впливом війни не відбулося, принаймні якщо йдеться про їхні теоретичні та методологічні погляди: обидва мислителі продовжували працювати над проблемами, сформульованими ще в довоєнний період.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Біографічний підхід до дослідження історико-соціологічної проблематики дедалі частіше зазнає критики. Лунають думки, що він застарілий, оскільки без суттєвих змін відтворюється вже протягом багатьох років, виконуючи не стільки дослідницькі завдання, скільки функцію легітимації переліку авторів, яких прийнято вважати класиками та ігноруючи багатьох інших, які з різних причин до нього не потрапили. Також зауважується, що біографічний підхід передбачає занадто велику увагу до біографії соціологів класичного періоду, натомість теоретичним зв'язкам, наскрізним проблемам соціологічної теорії приділяється недостатньо уваги. Все це так, з цим можна цілком погодитися, але водночас треба зауважити, що недоліки є у кожного із підходів до вивчення історії соціології. Наприклад, проблемний підхід, що розглядається як сучасна альтернатива біографічному, також їх не позбавлений, адже він хоча і дозволяє значно краще уявити собі проблеми, які найбільше хвилювали класиків, але робить історію соціології майже ідентичною теоретичній соціології, тобто саме історична проблематика випадає з поля зору дослідника. Національний підхід під єдиною національною соціологією може об'єднувати дуже різних авторів, які дотримувалися різних поглядів і інколи навіть не розглядали себе як представників соціології загалом та національної соціології зокрема. Хронологічний підхід є суб'єктивним, коли йдеться про історичні події, що розглядаються як переломні в історико-соціологічному процесі.

Саме тому не варто повністю відмовлятися від біографічного підходу. Кожен із підходів вирішує завдання, які неможливо або майже неможливо вирішити в межах іншого. Біографічний підхід дозволяє краще зрозуміти соціологічні концепції, розкриваючи контекст, у якому вони створювалися та випробовувалися. Проблемний підхід дає змогу поглянути на історію соціології як ключові проблеми, що аналізувалися дослідниками і, власне кажучи, зробило їх класиками соціології. Національний підхід відкриває можливості осмислення творчості окремих авторів в перспективі, що ними не могла бути усвідомлена, а саме існування національної держави, національної соціології та локальних вітчизняних соціологічних шкіл. Хронологічний підхід дозволяє осмислити історію соціології у зв'язку з важливими історичними подіями.

На життя чималої кількості класиків соціології припала війна, і цей факт, на наш погляд, не варто ігнорувати. У підручниках з історії класичної соціології можна зустріти періодизації історико-соціологічного процесу, які враховують початок і завершення Першої світової війни, однак те, яким чином ця війна вплинула на соціологів та їхні концепції, як правило, не розглядається, як і їхня діяльність у воєнний час. Між тим, цей контекст, що біографічний підхід до дослідження історії соціології дозволяє експлікувати, є надзвичайно важливим. Е. Дюркгайм і М. Вебер не лише певний час жили й писали в умовах війни: вони були активно залучені до неї як громадсько-політичні діячі або безпосередньо до війська, а також глибоко переймалися долею власних країн. Така залученість є цікавою сама по собі, однак особливо – з огляду на її можливий вплив на їхні соціологічні ідеї, добре відомі та систематично викладені в кожному курсі історії соціології. Біографічний підхід дозволяє побачити, що за цими концепціями стоять реальні люди. М. Вебер пройшов шлях від безпосередньої участі у Першій світовій війні як санітарний офіцер і підтримки воєнних зусиль Німеччини до критики багатьох аспектів проекту національної держави О. фон Бісмарка, демонструючи водночас парадоксальну постійність ключових тем у власній соціології. Наука, ймовірно, була для нього сакральною сферою, яку варто захищати від зовнішніх втручань. Е. Дюркгайм втратив на війні сина, що стало для нього тяжким особистим випробуванням і, можливо, було причиною, яка підштовхнула його зосередитися на проблемі моралі. Без сумніву, вплив Першої світової війни на життя та творчість класиків соціології потребує подальшого дослідження, адже без урахування історичного й біографічного контексту наше розуміння їхніх концепцій залишатиметься неповним. Перспективним виглядає дослідження впливу війни на формування ідей Георга Зімеля, якого зазвичай згадують як «можливо, класика» поряд із «святою трійцею» К. Марксом, М. Вебером та Е. Дюркгаймом. Г. Зімелю писав про трагедію культури, але чи не було це відлунням людської трагедії?

Список використаної літератури:

1. Abrutyn S., Lizardo O. (eds). Handbook of Classical Sociological Theory. Cham: Springer, 2021. 865 p.
2. Pietilä K. Reason of Sociology: George Simmel and Beyond [Electronic resource]. London: SAGE Publications, 2010.
3. Razinsky L. Freud, Psychoanalysis and Death. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 313 p.
4. Fournier M. Émile Durkheim: A Biography / translated by D. Macey. Cambridge (UK); Malden (MA): Polity Press, 2013. 866 p.
5. Fournier M. Marcel Mauss: A Biography. Princeton: Princeton University Press, 2006. 448 p.
6. Amini B., Kemple T. Introduction: Social Theorists and the First World War. Journal of Classical Sociology. 2024. Vol. 24, no. 4. P. 307–315. DOI: 10.1177/1468795X241288092.
7. Harrington A. Simmel on the war for national spirit and cosmopolitan culture. Journal of Classical Sociology. 2024. Vol. 24, no. 4. P. 316–329. DOI: 10.1177/1468795X241278514.
8. Marcel J.-C., Kemple T. Durkheim's war for civilization. Journal of Classical Sociology. 2024. Vol. 24, no. 4. P. 330–346. DOI: 10.1177/1468795X241280708.
9. Bruhns H. Weber as an engaged intellectual and a social scientist in the war. Journal of Classical Sociology. 2024. Vol. 24, no. 4. P. 347–361. DOI: 10.1177/1468795X241278511.
10. Lenger F. Sombart's war against the cultural decay of a capitalist world. Journal of Classical Sociology. 2024. Vol. 24, no. 4. P. 362–374. DOI: 10.1177/1468795X241280133.
11. Bond N. Tönnies on the tension between community and society during the First World War. Journal of Classical Sociology. 2024. Vol. 24, no. 4. P. 375–388. DOI: 10.1177/1468795X241281832.
12. Williams C. Du Bois and the wounds of the First World War. Journal of Classical Sociology. 2024. Vol. 24, no. 4. P. 389–405. DOI: 10.1177/1468795X241278606.
13. Huebner D. R. Mead on international mindedness and the war to end war. Journal of Classical Sociology. 2024. Vol. 24, no. 4. P. 406–420. DOI: 10.1177/1468795X241278604.
14. Camic C. Veblen's quadripartite response to the First World War. Journal of Classical Sociology. 2024. Vol. 24, no. 4. P. 421–436. DOI: 10.1177/1468795X241279251.
15. Kivisto P. Park on the social sciences and the consequences of war. Journal of Classical Sociology. 2024. Vol. 24, no. 4. P. 437–445. DOI: 10.1177/1468795X241281831.
16. Fournier M. Mauss on the First World War as trauma and turning point. Journal of Classical Sociology. 2024. Vol. 24, no. 4. P. 446–456. DOI: 10.1177/1468795X241282813.
17. Lafontaine S. Schütz on self-alienation and homecoming in a warring world. Journal of Classical Sociology. 2024. Vol. 24, no. 4. P. 457–470. DOI: 10.1177/1468795X241279032.
18. Amini B. Gramsci's dissidence beneath and beyond the First World War. Journal of Classical Sociology. 2024. Vol. 24, no. 4. P. 471–486. DOI: 10.1177/1468795X241280953.
19. Kalelioglu U. B. Mort pour la France: Emile Durkheim's martyr son André-Armand Durkheim. International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences. 2025. Vol. 8, no. 4. P. 232–247. DOI: 10.59445/ijephss.1629953.
20. Jones R. A. Emile Durkheim: An Introduction to Four Major Works. Beverly Hills, CA: Sage Publications, Inc., 1986. P. 12–23.
21. Durkheim É. "Germany above all": German mentality and war / translated by J. S. Paris: Armand Colin, 1915. 72 p. [Electronic resource]. Available at: <https://archive.org/details/germanyaboveallg00durk> (accessed: 09.11.2025).
22. Durkheim É. De la division du travail social. Paris: Félix Alcan, 1893. 416 p. [Electronic resource]. Electronic edition: Jean-Marie Tremblay; Les Classiques des sciences sociales, UQAC, 2002. Available at: https://classiques.uqam.ca/classiques/Durkheim_emile/division_du_travail/division_travail_2.pdf (accessed: 09.11.2025).
23. Durkheim É. La politique de l'avenir. La Dépêche de Toulouse. 1917.
24. Kovács É., Cârstocea R., Egry G. Ethnicizing Europe: Hate and Violence After Versailles [Electronic resource]. West Lafayette: Purdue University Press, 2025. [Electronic resource]. Available at <https://docs.lib.purdue.edu/ces/10> (accessed: 24.12.2025).

Статтю отримано 15.07.2025

Статтю рекомендовано до публікації 15.08.2025

Статтю прийнято до друку 22.12.2025

Статтю опубліковано 29.12.2025

MAX WEBER AND ÉMILE DURKHEIM DURING THE FIRST WORLD WAR: BIOGRAPHICAL EXPERIENCE AND THE EVOLUTION OF IDEAS

Zubarev Oleksandr – PhD in Sociology, Associate Professor, Department of Sociology, Educational and Scientific Institute of Sociology and Media Communications, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Square, Kharkiv, 61122, Ukraine; e-mail: alexandr.zubarev@karazin.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9722-2851>

This article presents a comparative analysis of the impact of the First World War on the lives and intellectual trajectories of two classics of sociology—Émile Durkheim and Max Weber—who found themselves on opposite sides both of the methodological divide between realism and nominalism and of the military front as citizens of rival states. The author seeks to determine how the First World War affected their theoretical positions, civic stances, and directions of scholarly activity, drawing on a biographical approach to the study of the history of sociology. It is demonstrated that Durkheim and Weber were actively, though in different ways, involved in the events of the First World War. Durkheim participated in the so-called “war for law,” engaged in the study and documentation of the war, and published texts aimed against German propaganda. The article describes how Weber, in turn, voluntarily enlisted and served for more than a year as a member of

a commission responsible for organizing military hospitals in Heidelberg, and how, after demobilization, he became actively involved in public and political debates concerning Germany's future. At the same time, it is argued that the war did not lead to a radical revision of their theoretical foundations, although it did significantly influence the thematic focus of their wartime publications. Durkheim interpreted the war as a manifestation of regression toward mechanical solidarity associated with authoritarian statehood, whereas Weber gradually shifted from supporting Germany's war effort to criticizing expansionism, militarism, and Bismarck's project of the nation-state, while advocating the principles of democracy and parliamentarism. The article substantiates the thesis that the biographical approach to the study of the history of sociology allows for a deeper understanding of classical sociological concepts by revealing the interconnections between ideas, biographical experience, and historical context, and therefore continues to retain its heuristic potential.

Keywords: history of sociology; classical sociology; First World War; Émile Durkheim; Max Weber; biographical approach.

References:

1. Abrutyn, S. and Lizardo, O. (eds.) (2021) Handbook of Classical Sociological Theory. Cham: Springer.
2. Pietilä, K. (2010) Reason of Sociology: George Simmel and Beyond. London: SAGE Publications.
3. Razinsky, L. (2012) Freud, Psychoanalysis and Death. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Fournier, M. (2013) Émile Durkheim: A Biography. Translated by D. Macey. Cambridge (UK) and Malden (MA): Polity Press.
5. Fournier, M. (2006) Marcel Mauss: A Biography. Princeton: Princeton University Press.
6. Amini, B. and Kemple, T. (2024) 'Introduction: Social theorists and the First World War', Journal of Classical Sociology, 24(4), pp. 307–315. <https://doi.org/10.1177/1468795X241288092>.
7. Harrington, A. (2024) 'Simmel on the war for national spirit and cosmopolitan culture', Journal of Classical Sociology, 24(4), pp. 316–329. <https://doi.org/10.1177/1468795X241278514>.
8. Marcel, J.-C. and Kemple, T. (2024) 'Durkheim's war for civilization', Journal of Classical Sociology, 24(4), pp. 330–346. <https://doi.org/10.1177/1468795X241280708>.
9. Bruhns, H. (2024) 'Weber as an engaged intellectual and a social scientist in the war', Journal of Classical Sociology, 24(4), pp. 347–361. <https://doi.org/10.1177/1468795X241278511>.
10. Lenger, F. (2024) 'Sombart's war against the cultural decay of a capitalist world', Journal of Classical Sociology, 24(4), pp. 362–374. <https://doi.org/10.1177/1468795X241280133>.
11. Bond, N. (2024) 'Tönnies on the tension between community and society during the First World War', Journal of Classical Sociology, 24(4), pp. 375–388. <https://doi.org/10.1177/1468795X241281832>.
12. Williams, C. (2024) 'Du Bois and the wounds of the First World War', Journal of Classical Sociology, 24(4), pp. 389–405. <https://doi.org/10.1177/1468795X241278606>.
13. Huebner, D.R. (2024) 'Mead on international mindedness and the war to end war', Journal of Classical Sociology, 24(4), pp. 406–420. <https://doi.org/10.1177/1468795X241278604>.
14. Camic, C. (2024) 'Veblen's quadripartite response to the First World War', Journal of Classical Sociology, 24(4), pp. 421–436. <https://doi.org/10.1177/1468795X241279251>.
15. Kivisto, P. (2024) 'Park on the social sciences and the consequences of war', Journal of Classical Sociology, 24(4), pp. 437–445. <https://doi.org/10.1177/1468795X241281831>.
16. Fournier, M. (2024) 'Mauss on the First World War as trauma and turning point', Journal of Classical Sociology, 24(4), pp. 446–456. <https://doi.org/10.1177/1468795X241282813>.
17. Lafontaine, S. (2024) 'Schütz on self-alienation and homecoming in a warring world', Journal of Classical Sociology, 24(4), pp. 457–470. <https://doi.org/10.1177/1468795X241279032>.
18. Amini, B. (2024) 'Gramsci's dissidence beneath and beyond the First World War', Journal of Classical Sociology, 24(4), pp. 471–486. <https://doi.org/10.1177/1468795X241280953>.
19. Kalelioglu, U.B. (2025) 'Mort pour la France: Émile Durkheim's martyr son André-Armand Durkheim', International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences, 8(4), pp. 232–247. <https://doi.org/10.59445/ijephss.1629953>.
20. Jones, R.A. (1986) Émile Durkheim: An Introduction to Four Major Works. Beverly Hills, CA: Sage Publications, Inc., pp. 12–23.
21. Durkheim, É. (1915) Germany above all: German mentality and war. Translated by J.S. Paris: Armand Colin. Available at: <https://archive.org/details/germanyaboveallg00durk> (Accessed: 9 November 2025).
22. Durkheim, É. (1893) De la division du travail social. Paris: Félix Alcan. Electronic edition by Jean-Marie Tremblay, Les Classiques des sciences sociales, UQAC (2002). Available at: https://classiques.uqam.ca/classiques/Durkheim_emile/division_du_travail/division_travail_2.pdf (Accessed: 9 November 2025).
23. Durkheim, É. (1917) 'La politique de l'avenir', La Dépêche de Toulouse.
24. Kovács, É., Cârstocea, R. and Egry, G. (2025) Ethnicizing Europe: Hate and Violence After Versailles. West Lafayette: Purdue University Press. Available at: <https://docs.lib.purdue.edu/ces/10> (Accessed: 24 December 2025).

The article received 15.07.2025

The article is approved for publication 15.08.2025

The article is recommended for publication 22.12.2025

The article is published 29.12.2025